

KEREM KARAOSMANOĞLU • **Komplo Teorileri**

KEREM KARAOSMANOĞLU Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde lisans ve yüksek lisans derecelerini aldıktan sonra 2006 yılında Londra Üniversitesi Goldsmiths Medya ve İletişim Bölümü'nde doktorasını tamamladı. Kültürel çalışmalar, Türkiye'de azınlıklar, kültürel kimlikler ve kompo teorileri hakkında ulusal ve uluslararası dergilerde makaleleri yayımlanmıştır. 2007 yılından beri Yıldız Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İletişim Yayınları 2780 • Politika Dizisi 193

ISBN-13: 978-975-05-2693-0

© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / I. BASIM

1. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ ve *DIZIN* Oben Üçke

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KEREM KARAOSMANOĞLU

Komplo Teorileri

Disiplinlerarası Bir Giriş

Asmin ve Derin'e...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
Giriş: Komplo Teorilerini Araştırmak ve Anlamak	13
1 Söylem / Tarih	21
Kökenler, ana metinler, tarih	21
<i>Masonlar ve Tapınak Şövalyeleri</i>	22
<i>Augustin Barruel, John Robison ve İlluminati</i>	25
<i>Yahudiler</i>	28
Ailevi benzerlikler, söylemsel ortaklıklar	30
<i>Komplo teorilerinde tesadüflere yer yoktur</i>	32
<i>Komplo teorilerinde hiçbir şey görüldüğü gibi değildir</i>	35
<i>Komplo dünyasında her şey birbirine bağlıdır</i>	36
<i>Cinsellik ve sansasyon vazgeçilmezdir</i>	38
Yapısal özellikler: Üslup, retorik ve kurgu	41
<i>Hile, sahtekârlık, çalma, uydurma</i>	42
<i>Gerçekle fantezinin iç içe geçmesi</i>	51
<i>Birbirine gönderme yapma</i>	53
<i>"Bilimsellik" vurgusu</i>	54
<i>Komplonun kişiselleşmesi</i>	55
Söylemin akışkanlığı	57

2 Felsefe / Bilim / Metodoloji	67
Teoriler, tanımlar ve “hakikat”	67
Karşı argümanlar ve iktidar	69
“Sakat” epistemoloji ve metodoloji	74
<i>Cui bono</i> , bilim ve retorik	88
Mantıksal safsatalar (<i>logical fallacies</i>), bilişsel yanlılıklar (<i>cognitive biases</i>)	92
Yanlış ikilem (<i>false dilemma</i>)	93
Onay çarpıtması (<i>confirmation bias</i>)	94
Bundan sonra, demek ki bundan dolayı (<i>Post hoc ergo propter hoc</i>)	94
Ortak kaniya başvurma safsatası (<i>argumentum ad populum</i>)	95
İspatlama mecburiyeti safsatası (<i>appeal to ignorance</i>)	95
Beraberlik yanılığı (<i>conjunction fallacy</i>)	96
Orantılılık çarpıtması (<i>proportionality bias</i>)	97
Atfetme çarpıtması (<i>attribution bias, fundamental attribution error</i>)	98
Yansıtma önyargısı (<i>projection bias</i>)	98
Geri görüş önyargısı (<i>hindsight bias</i>)	99
Bahşedilme etkisi (<i>endowment effect</i>)	99
Bulunabilirlik önyargısı (<i>availability heuristic</i>)	100
Dikkatsizlik körlüğü (<i>inattention blindness bias</i>)	100
Grup-İçer yanılığı (<i>in-group bias</i>)	101
Normallik önyargısı (<i>normalcy bias</i>)	101
Pembe geçmiş önyargısı (<i>rosy retrospection bias</i>)	101
Sonucu onaylama (<i>affirming the consequent</i>)	102
Geçici hipotez (<i>ad hoc hypothesis</i>)	102
Kısır döngü safsatası (<i>begging the question</i>)	103
Kuşku üzerinden sonuç safsatası (<i>argument from incredulity</i>)	103
Dosya çekmeceye etkisi (<i>file drawer effect</i>)	103
Bağlamından çıkarmak (<i>lifting out of context</i>)	104
Otoriteye yersiz başvuru (<i>irrelevant appeal to authority</i>)	104
Dolduruşa getirme (<i>poisoning the well</i>)	104
Ayağı ayakkabıya uydurma (<i>shoehorning</i>)	105
Teksas keskin nişancı yanılığı (<i>Texas sharpshooter fallacy</i>)	105
Forer etkisi (<i>Forer effect</i>)	106
Adam karalama safsatası (<i>ad hominem</i>)	106
Ockham'ın usturası	107

3 Psikoloji	117
Paranoya ve paranoid tarz.....	117
Evrimsel psikoloji.....	122
Sosyal psikoloji.....	132
Psikanaliz.....	139
Psikolojik bakışın sınırları.....	143
4 Siyaset / İdeoloji / Kültür	153
Teoriden aksiyona.....	153
Komploculuk, ideoloji ve siyaset.....	162
Kültürel fark, tarih ve antropoloji.....	171
Türkiye istisnacılığı.....	181
Popülizm ve paranoid iklim arasında “üst akıl”.....	194
Sonsöz: Komplo Teorileri, Ne, Nasıl, Neden?	203
“Ne” sorusu ve komplo teorileri:	
Tanımlar ve analitik seviyeler.....	204
“Nasıl” sorusu ve komplo teorileri:	
Disiplinler ve literatürler.....	209
Neden komplo teorileri? Açıklamak, anlamak, kullanmak, yanıtlamak, çürütmek, karşı çıkmak, direnmek, harekete geçmek, vakit geçirmek, eğlenmek.....	216
<i>KAYNAKÇA</i>	229
<i>DİZİN</i>	243

TEŞEKKÜR

Komple teorileri üzerine çalışmanın kendine göre zorlukları ve cilveleri var. Batı'da bir dönem komple teorileri akademik radarın kapsama alanına yeterince girememiş, akademik olarak ancak psikolojik/tıbbi veya siyasi/ideolojik paradigmanın içinden okunabildikleri oranda dikkate değer bulunmuş. Türkiye ise komple teorileri bakımından hayli verimli bir arazi sunuyor. Memlekette çoksatan komple kitapları genellikle rafların erişilebilir tarafında yer bulurken, komple teorilerini araştıran az sayıda kitaba ulaşmak aynı oranda kolay değil.

Uzun süredir dünyadaki komple teorileri etrafında dönen akademik tartışmaları yansıtan bir kitap yazabilsem diye içimden geçiriyordum. Ancak komple teorilerini çalışan bir araştırmacının Türkiye'de karşılaştığı en önemli sorunlardan biri zamanının yarısını komple teorisyeni olmadığını anlatarak geçirmesi olabilir. İnanduğumuz heyecanlı ve kapsayıcı bir komple teoriniz yoksa neyi araştırıyor olabilirsiniz ki? Eğer bu noktada susmayı başarabilirseniz derin mevzuları araştıran, meraklı ve sorgulayıcı bir "komple araştırmacısı" olarak saygı görme şansınız bile var. Tabii, zamanınızın diğer yarısı da ne yapmaya çalıştığınızı pekala anlayan ama bazı komple teorilerinin neden "gerçek" olduğunu size uzun uzadıya savunmacı

bir saikle anlatmaya uğraşan başka bir grup insanı dinlemekle geçebilir.

Bu kitabı yazma sürecinde bana burada sayamayacağım kadar çok insan fikir ve ilham verdi, değerli eleştiriler ve katkılar sundu, zihnimi açtı. Kitabı yazmaya başladığımda 8 yaşında olan kızlarımdan Asmin, elimde tuttuğum bir kitabın kapağındaki üçgen sembole bakıp “İlluminatiiii!” diye sevinçle haykırdığında, “Esrarengiz Kasaba” adlı çizgi filmin varlığından ve oradaki Bill adlı şeytani karakterin şapka takmış bir İlluminati üçgeninden ibaret olduğundan habersizdim. Dolayısıyla İlluminati’nin hayatın her alanına sirayet ettiği bir dünyada yaşıyoruz: Gıda, tıp, savaşlar, siyaset, para, din, iktidar, cinsellik, rap müzik, sanat, popüler kültür ve tabii, akademi!

Bölümdeki hocalarımın, meslektaşlarımla ve ayrıca “komple” dersini alan öğrencilerimin üzerimde doğrudan ya da dolaylı etkileri olduğunu düşünüyorum. Güneş Sevinç, Onur Güneş Ayas, Güneş Resul ve Selim Erdoğan’a özel olarak müteşekkirim. Yayım aşamasındaki katkıları için Burak Özçetin ve Kıvanç Koçak’a çok teşekkür ederim. Annem Nazlı, babam Ali ve Defne olmadan bu kitabı sıkılmadan yazabilir miydim bilmiyorum? Kendi kendime konuşurken beni yalnız bırakmayan Seema ve kızlar olmadan da pek yazamazdım gibi geliyor.

Elinizde tuttuğunuz kitabı haberim olmadan bana yazdırmanızı başardığı için, İlluminati de bir teşekkürü hak ediyor olabilir!

Giriş: Komplo Teorilerini Araştırmak ve Anlamak

Komplo teorileri hayatımızda önemli bir yer teşkil ediyor. Çeşitli vesilelerle siyasette, medyanın her alanında ve toplumsal dünyamızda komplo teorileriyle hemhal olmak durumunda kalıyoruz. Akademik alandaysa komplo teorileriyle kapsamlı olarak ilgilenmenin tarihi pek eski sayılmaz. İkinci Dünya Savaşı sonunda Karl R. Popper ile başlayan bazı çalışmalar mevcuttur ama kapsayıcı araştırmalar ancak 2000'li yıllarla birlikte yaygınlaşır. Bu geç kalmışlığın en önemli sebebini anaakım akademinin komplo teorilerine yönelik ilgisizliğine bağlayabiliriz herhalde. Bu ilgisizliğin kaynağının da özellikle Batı'da egemen olan ve komplo teorilerini patolojik bir zihniyetin tezahürü olarak gören ve yer yer marjinallikle, aşırılıkla, dengesizlikle ve hatta "çatlaklıkla" özdeşleştiren akademik tutum olduğunu söyleyebiliriz. Bu tutumun kendine göre haklı nedenleri olsa da meseleyi anlamada son derece yetersiz kaldığını belirtmemiz gerekir. Durum, çoğu zaman Aydınlanma zihniyetiyle ve "bilimsellik"le kolayca üstesinden gelinemeyecek kadar karmaşıktır. İşte bu çalışma söz konusu karmaşıklığın boyutlarını ve derinliğini ortaya koymayı denediği kadar söz konusu karmaşıklıkla nasıl başa çıkılabileceği konusunda bir fikir verme amacını da taşıyor.

Komple teorileri neden araştırmaya değer? Çünkü önemli bir etki yaratma kapasitesine sahipler. Kuşkusuz komple teorileri hayatın sadece “hafif” tarafıyla ilgili olsalardı, eğlenceli ve komik iddialar olarak geçiştirilebilselerdi ve modern dünyadaki folklorik efsanelere benzemekten ibaret kalsalardı bile bu onların araştırmaya değer olmayacakları anlamına gelmeyecekti. Yarıttıkları etkiden bağımsız olarak komple teorileri hayatın her unsuru gibi kültürel çalışmaların ve genel olarak sosyal bilimlerin ilgi alanına girmeye adaydır. Fakat bunun ötesi de vardır. Bir kere sandığımızdan çok daha fazla insan komple teorilerine inanıyor, onları destekliyor, kurguluyor, hayal ediyor, kulaktan kulağa yayılmasını sağlıyor ve/veya söz konusu teorileri bir şekilde yeniden üretiyor ve dolaşıma sokuyor.

Örneğin Ağustos 2004’te yapılan bir çalışma New York sakinlerinin yarısının ABD hükümetinin 11 Eylül hakkında önceden bilgi sahibi olduğunu düşündüğünü tespit etmiştir. 2006 yılındaki başka bir çalışma Amerika’da %36’lık bir kesimin 11 Eylül olaylarında bir çeşit hükümet veya devlet müdahalesinin –en azından önceden bilip göz yumarak– gerçekleştiğine inandığını ortaya koymuştur. %16’lık bir kesimse 11 Eylül’de İkiz Kuleler’in patlayıcıyla indirildiğine inanmaktadır. Yine 2006’da yapılan başka bir çalışmaya göre Kanadalıların %22’si 11 Eylül’ün Usame bin Ladin ile ilişkisi olmadığını düşünmektedir. Müslüman 7 ülkede yapılan bir araştırmada da %78 gibi bir çoğunluk, Arapların 11 Eylül’le hiçbir ilgisi olmadığını düşünmektedir.¹ 2003 yılındaki bir araştırmaya göre Almanların üçte biri 11 Eylül’ün içeriden tezgâhlanan bir iş olduğuna inanmaktadır. 2006 yılı itibariyle 11 Eylül’ün ABD hükümetinin kumpası olduğunu savunan “Loose Change” adlı amatör komple teorisi belgeselini kısa süre içinde 10 milyondan fazla kişi seyretmiştir.² 2008 yılında 17 ülkede 16.063 kişiyle yapılan bir araştırmaya göre 11 Eylül hakkındaki resmî açıklamaya ankete

1 Cass R. Sunstein ve Adrian Vermeule (2009), “Conspiracy Theories: Causes and Cures”, *The Journal of Political Philosophy*, 17(2), s. 202.

2 David Aaronovitch (2010a), *Voodoo Histories: The Role of Conspiracy Theory in Shaping Modern History*, e-kitap, New York: Riverhead, bölüm 7, “A Few Clicks of a Mouse”.

katılanların sadece %46'sı inanıyordu. John F. Kennedy suikastıyla ilgili olarak resmi hikâyeye şüpheyle yaklaşanların oranı %70'in üzerindedir.³ Dünyanın değişik bölgelerinde aşılarda yaygın olarak inanılan komplo teorileri mevcuttur ve bu durum aşı kampanyalarına negatif etki etmektedir. Bir araştırmaya göre yaklaşık her on Amerikalıdan dördü insan kaynaklı iklim değişikliğinin uydurmaya olduğunu düşünmektedir. Her üç Amerikalıdan biri de ABD hükümetinin uzaylılar hakkında kanıtlar sakladığına inanmaktadır. Her beş Rus vatandaşından ikisi Amerikalıların aya ayak basmadığını düşünmektedir.⁴

“Komplo” kelimesi Latince *conspirare* kelimesinden türemiştir ve “birlikte nefes almak” anlamına gelir.⁵ Komplo teorisi bazılarının göre sadece konusu komplo olan teorilerdir. Bu tanım birçok araştırmacı için fazlasıyla geniştir. Bir komplo teorisi birden fazla insanın gizlice tasarladıkları bir plan hakkındaki iddiadır. Fakat tanımın kapsamı –içine iş yerinizdeki arkadaşınızın doğum gününüzü sürpriz bir partiyle kutlama planını da pekala dahil edebileceğiniz için– hâlâ geniştir. Komplonun sinsi bir plan dahilinde, iradi şekilde, belli bir fail tarafından tasarlanmış olması gerekir ve belirleyici unsurlardan biri *kötücül* bir niyettir. Dolayısıyla komplo teorisini, bir ya da bir grup insanın kötü niyetle tasarladığı sinsi bir plan hakkındaki iddia olarak tanımlayabiliriz. Bu durumda komşunun 6 yaşındaki oğlunun gizlice evdeki kurabiyeleri aşırma planı hakkındaki iddiamızı da komplo teorisi olarak değerlendirebiliriz. Bazıları için bu tanım yeterli olsa da araştırmacıların çoğu daha fazlasını bekler. Komplo teorisinin son derece etkili ve büyük çaplı sonuçları olan bir plan hakkında olması esastır. Hatta bazıları komplo teorisi tanımının sadece neticede başarılı olan planlar ya da olaylar hakkında türetildiğini vurgular.⁶ Tanımlar üzerinden dö-

3 Daniel Jolley (2013), “Are Conspiracy Theories Just Harmless Fun?”, *New Voices*, 26(1), s. 60-61.

4 Rob Brotherton (2015), *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*, Londra: Bloomsbury Sigma, s. 10-11.

5 Jovan Byford (2011), *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*, Londra: Palgrave Macmillan, s. 20.

6 Aaronovitch (2010a), bölüm 4, “Dead Deities”.

nen bütün bu karmaşayı göz önüne alırsak, kesin bir tanım öne sürmek kolay olmayabilir ama ABD Yüksek Mahkemesi Hâkimi Justice Porter Stuart'ın pornografi için söyledikleri komplo teorileri için de geçerli gibidir: “Gördüğüm zaman tanırım!”⁷

Brotherton'a göre belirli bir bağlam (*context*) içinden bakıldığında bir komplo teorisi daha muhtemel açıklamalarla çelişen onaylanmamış, sansasyonel komplo iddialarıdır. İçerik (*content*) bakımından komplo teorisi komploculara sıra dışı bir kötü niyet ve profesyonellik atfeder. Bilgi kuramı açısından bakıldığında bir komplo teorisi sorgulanmaya ve düzeltilmeye direnç gösteren ve kalitesiz kanıtlara dayanan iddialardan oluşur.⁸ Bir komplo teorisinin resmî teoriye karşı kurgulanmak durumunda olduğunu vurgulayanlar da mevcuttur.⁹ Günlük dilde “komplo teorisi” tabirinin doğru olmayan herhangi bir iddia için de kullanılabilirdiğini görüyoruz. Hatta bu iddia ne kadar çılgıncaysa o kadar “komplo teorisi” etiketini hak ediyor gibi. Bu tanımlar silsilesi ve karmaşası içinden çıkmayı iyiden iyiye zorlaştıran bir diğer hususta zamanında “komplo teorisi” olarak yaftalanan bazı iddiaların sonraları “doğru” çıkmasıdır. Yani bazı komplolar gerçektir ve bu durum işleri pek de kolaylaştırmamaktadır.

Komplo teorileri siyaset bilimi, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, felsefe ve tarih gibi farklı disiplinler etrafında incelenmiştir. Bu disiplinlerin birbirleriyle uyumlu bir diyalog içinde olduklarını söylemek zordur. Birbirlerinin yaklaşımlarına ve bilgi dağarcığına sırtını çeviren bir disiplinler körlükten bahsedilebilir. Bu anlamda özellikle komplo teorileri bağlamında disiplinlerarası bir birleştirici yaklaşımın gerekli olduğu açıktır.¹⁰

7 Robert Brotherton (2013), “Towards a Definition of ‘Conspiracy Theory’”, *PSYAG Quarterly*, 88, September, s. 9.

8 Brotherton (2013), s. 12-13.

9 David Coady (2006), “An Introduction to the Philosophical Debate About Conspiracy Theories”, David Coady (der.), *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*, Londra: Routledge, s. 1-12.

10 Byford (2011), s. 3; Bradley Franks, Adrian Bangerter ve Martin W. Bauer (2013), “Conspiracy Theories as Quasi-Religious Mentality: An Integrated Account From Cognitive Science, Social Representations Theory and Frame Theory”, *Frontiers in Psychology*, 4(424), s. 1.

Komple teorileri tarihte var olmuştur ve geçmişe bakarak söz konusu komple iddialarının nasıl bir evrimsel süreçten geçtiğini ve aynı zamanda devamlılık arz ettiğini görebiliriz. En azından yakın tarihe bakarak önemli ipuçları elde edebiliriz. Tarihe bakarak aynı zamanda “komple teorisi” kalıbının nasıl bir söylemsel forma dönüştüğünü de anlayabiliriz. Zira komple teorileri gerek içerdikleri temalar (muhteviyat) gerek şekilsel özellikler (biçem) bakımından belli ve şaşırtıcı ortaklıklara sahiptirler.

Tarihsel detayların ve söylemsel özelliklerin ötesinde ontolojik bir analize ihtiyaç duyduğumuzda felsefi alana girmiş oluruz. Komple teorilerinin doğruluk değeri ve hakikatle olan ilişkisi yadsınamaz. Bu bağlamda felsefi bir sorgulamaya ihtiyaç duyarız. Aynı zamanda bilgi kuramı ve metodolojiyle olan bağlantı da önemlidir. Bilim felsefesi sadece teorinin doğruluğuyla değil, yöntemin doğruluğu ve kalitesiyle de ilgilenir. Aslında bizi doğru yöntemden alıkoyan insani zaaflarımız vardır ve bu noktada başka bir disiplin devreye girer.

Psikolojik bir zaviyeden komple teorilerini incelediğimizde ister istemez komple teorilerinden ziyade komple teorisyenleri ve komple teorilerine inananlar üzerinden meseleye yaklaşmaya başlarız. Inananların psikolojisi klinik psikoloji terimleriyle düşündüğümüzde “sağlıksız” ve patolojik unsurlar içerir. Psikanaliz yöntemini kullanarak daha derin nedenler üzerinden inanma edimini değerlendirebiliriz. Sosyal psikolojiyi kullanarak komple teorilerine inananların hangi davranışlara meyilli olduklarını bulmaya uğraşabilir ve bir profil çıkarmaya çalışabiliriz. Görece yeni bir dal olan evrimsel psikoloji penceresinden baktığımızdaysa komple teorilerine inanma eğiliminin biyolojik anlamda son derece insani kökenleri olduğu sonucuna varabiliriz.

Bütün bu yaklaşımlar komple teorilerinin gerçek hayattaki etkileri üzerine bizi yeterince aydınlatmaz. Komple teorileri son kertede ideolojinin, aksiyonun ve ahlâkın radarının dışında değildir. Makro ve mikro ölçekte siyaset ve iktidar ilişkileri meselenin merkezindedir. Aynı zamanda bu ilişkileri siya-

sal, toplumsal ve kültürel bir bağlam içinde değerlendirmek ve küresel ve genel eğilimler dışında yerelliğin ve kendine özgülüğün de zaman zaman belirleyici olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Komplo teorileri hakkında doğru zannettiğimiz birçok şey yanlışır veya en azından tartışmaya açıktır: Komplo teorilerine inananların büyük çoğunluğu erkeklerden oluşmaz; ekonomik durum önemli bir kriter değildir; eğitim seviyesi yükseldikçe inanma eğilimi ciddi anlamda azalmaz; inananlar arasında Nobel Ödülü sahipleri, devlet başkanları ve profesörler vardır¹¹; demokratik ülkelere özgü bir davranış biçimi değildir ancak sadece otoriter veya totaliter rejimlere özgü olduğu da söylenemez; gelişmiş Batı toplumlarında da vardır, gelişmekte olan coğrafyalarda da; bütünüyle “Doğu”ya özgü hiç değildir, zira inanma eğilimi patolojik bir anomaliye indirgenemeyecek kadar yaygın ve sıradandır.

Isaiah Berlin bir makalesinde çoğulcularla (*pluralists*) tekçiler (*monists*) arasındaki ayrıma dikkat çekerek iki farklı entelektüel tarzdan bahseder. Tilkinin kafasında aynı anda birçok şey vardır ve çoğulcuları temsil eder. Kirpiyse tek bir şeye odaklanmıştır, kafasında bir tane büyük şey vardır ve tekçiliğin sembolüdür.¹² “Eğer komplo teorisyenleri entelektüel sayılacaksa tarz olarak tilki değil kirpi olurlardı” der Arthur Goldwag.¹³ Bu anlamda komplo teorileri düşünmeyle olduğundan daha çok inançla ilgilidir. Biraz da bu nedenle komplo teorileri, komplo teorisyenleri ve komplo teorilerine inananlar günlük hayatta ve akademik dünyada ciddiye alınmalıdır. Ciddiye almak, komplo tezlerini kabul etmek anlamına gelmez. Anaa-kımdan yabancılaş(tır)manın çok da hayırlı sonuçlar vermediği ortadadır. Komplo teorileri salt “palavra” iddialar olarak geçiştirilemez. Her zaman bundan fazlası gerekir. Fazlası ge-

11 Brotherton (2015), s. 10.

12 Isaiah Berlin (1953), *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, Londra: Weidenfeld & Nicholson.

13 Arthur Goldwag (2009), *Cults, Conspiracies & Secret Societies*, New York: Vintage, s. 124-125.

reker çünkü gerek akademik gerek toplumsal düzlemde haddinden fazla kibirli bir tutum takınmak yanlışdır. Bilim her şeyi anında çözen sihirli bir değnek değildir. Bilimsel bir zeminde durmak önemlidir ama bilimi otomatik çözümler üreten bilimci (*scientistic*) bir kesinlik içinden okuduğumuzda duvara toslama ihtimalimiz yüksektir. Söz konusu kibirden fazlasını göstermek aynı zamanda entelektüel ahlâkın bir gereğidir de. Çünkü komplo teorileri çoğu zaman sadece komplo teorisi olmakla kalmazlar. Tarihî tecrübe göstermiştir ki, komplo teorileri siyasi kararların çıkmasına vesile olmuş ve kayda değer etkiler yaratmıştır. Dolayısıyla tüm bu nedenlerle komplo teorileri, komplo teorilerini üretenler ve yayanlar ciddi bir akademik ilgiyi ve analizi hak ediyor.

Bu kitap komplo teorilerine giriş mahiyetinde bir çalışma. Konunun çok boyutluluğunu ortaya koymayı ve disiplinler arası bir yaklaşımın gerekliliğini anlatmayı amaçlıyor; komplo teorilerinin tarihî kronolojisini sunan bir referans kitabı değil. Komplo teorilerinin nasıl “çürütülmesi” (*debunking*) gerektiğine odaklanan bir kitap da değil. “Komplo teorileriyle mücadele rehberi” olarak da okunamaz. Ancak Türkiyeli okuyucuyu uluslararası literatürlere aşına kılmak, farklı disiplinler ve bakış açıları içinden düşünmeye yardımcı olmak ve en azından meselenin karmaşıklığını ortaya koymak gibi görece mütevazı amaçları olduğunu söyleyebilirim.

Söylem / Tarih

Tarihsel çalışmanın en parlak başarısı, bize, sezgisel anlamda olayların nasıl gerçekleşmediğini öğretmesidir.

– LEWIS NAMIER¹

Kökenler, ana metinler, tarih

Komple teorilerine baktığımızda tarihle olan ilişkilerinin çok renkli ve anakronik olduklarını görürüz. “Komple teorisi” tabiri görece yenidir ve ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında kullanılır olmuştur. Komple teorisyenleri teorilerini dayandırdıkları komploların tarihsel yolculuğunu genellikle antik çağlarla ve hatta bazen insanlık tarihiyle başlatsalar da, kavramsal olarak bugünkü anlamıyla komple teorilerinden bahsedebilmemiz için 18. yüzyıl Avrupası’na gitmek gerekir.

Aydınlanma fikriyatının etkili olduğu 1700’ler Avrupası komple teorilerini yeşerten arka planı hazırlar. Avrupa’da değişim rüzgârları esmektedir. Farklı fikirler, “yıkıcı” ideolojiler ve “din dışı” uygulamalar eski kurumları zorlamaktadır. Köhnemiş monarşiler, değişime kapalı rejimler ve Katolik Kilisesi

1 John Brooke (1964), “Namier and Namierism”, *History and Theory*, c. 3, No. 3, s. 331.

bu durumdan rahatsızdır. Avrupa'nın birçok yerinde gizli cemiyetler hayatın bir parçası haline gelmiştir. Bu cemiyetlerin çatısı altında zaman zaman Aydınlanma idealleri konuşulur ve farklı fikirler teati edilir. O dönemin toplumsal yapısını yansıtan bu cemiyetler çoğu zaman aynı sınıftan olan insanların bir araya gelmesine ve sosyalleşmesine imkân tanır, cemiyet içi bir kardeşlik vaadi sunar.

Bu örgütler tek tip değildi. Bazıları okuma odası (*reading room*) düzeninde çalışan, gelenlerin küçük ve samimi bir ortamda kitap okumalarına, fikir tartışması yapmalarına imkân veren gevşek kulüp yapıları şeklindeydi. Başka bazılarıysa daha gizli ve kapalıydı. Bir kısmı her türlü dinî hurafeye ve metafizik unsura karşı çıkıp Aydınlanma ideallerini savunurken, diğerleri dönemin Katolik Kilisesi'ne aykırı gelebilecek dinî ritüellere ve doğaüstü inançlara sarılırdı. Bu örgütlerin bazılarıysa toplumdaki çeşitliliği bir ölçüde yansıtacak derecede farklı insanı ve görüşü bünyesinde barındırarak bilimsel ve dinî bakış açılarını kendi içinde harmanlamaya çalışırdı. Birçoğu çok radikal, çok sıra dışı veya çok etkili olduklarından değil, sadece aleni olarak faaliyette bulunmak iyi bir fikir olmadığından gizliydi.

Masonlar ve Tapınak Şövalyeleri

Sözünü ettiğimiz cemiyetlerin en tanınmışlarından biri günümüze kadar gelen masonluktur. Masonluk 1700'lerin Fransası'nda popülerlik kazanıp yaygınlaşmıştır. Toplumsal olarak geniş ve nispeten çeşitlilik arz eden bir üye tabanı vardır. Üyeleri arasındaki farklılık, Aydınlanmacılardan birtakım ezoterik görüşleri benimseyen insanlara, dindarlardan deistlere kadar geniş bir yelpazeyi yansıtır. Dolayısıyla aralarında aristokrasiye ve burjuvaziye mensup olanlar olduğu gibi, 1789 ile başlayacak olan Fransız Devrimi'ni destekleyenler ve destekleyenler de vardı.

Birçok örgüt toplumdaki prestijini ve etkisini olduğundan büyük göstermeye çalıştığı için kendisinin antik çağlardan be-

ri var olduğunu kanıtlamaya yarayacak bir tarih icat eder. Nitekim 1734 yılında Benjamin Franklin masonluğu antik efsaneler üzerinden anlatan James Anderson'ın kitabını Amerika'da basar.² Efsanelere dayanan bu köken arayışı Aydınlanma hikâyesiyle her yönüyle olmasa da bazı açılardan uyumludur. En azından anaakım Hıristiyanlık baypas (*by-pass*) edilerek antik çağlara uzanılır ve insanlığın kadim gelenekleri bizi “evrensel” olana ulaştırır. Bu “radikal” değişim neticesinde Aydınlanma gerçekleşir. Eski olan aşılır, yeni bir çağ ve yeni bir insan profili ortaya çıkar.

1700'lerle birlikte masonluk tarihindeki köken arayışlarından biri Hermetik (*Hermeticism*) gelenekle köprü kurmaya çalışarak yapılır. Hermetiklik, yeni-Eflatunculuk, gnostiklik, erken dönem Hıristiyanlık, paganlık ve hatta İslâmiyet'le belli ölçülerde harmanlanan, dinî ve felsefi özellikler taşıyan ezoterik bir gelenektir. Hermetik öğretisi efsanevi karakter Hermes Trismegistus tarafından yazıldığı varsayılan ve varlıkları aslında M.S. 2. yüzyıldan daha eski olmayan *Hermetica* adlı metinlere dayanır. Bu metinlerde ilahî güç, simyacılık, astroloji ve büyüçülükle ilgili bilgiler vardır ve inananlar için bunlar insanlığın ve evrenin sırrını ihtiva eden kadim bilgeliğin bir parçasıdır. Varsayılmaktadır ki, bu bilgelik yüzyıllarca gizli kalmış, bir şekilde korunmuş ve aslında antik Yunan ve Mısır medeniyetinin süzgecinden geçerek bugüne ulaşmıştır. *Hermetica*, masonların bir bölümünü ve mason karşıtlarını aynı şekilde cezbedebilen bir köken mitidir. 1945 itibariyle Mısır'da, yine aşağı yukarı aynı döneme ait *Nag Hammadi Kütüphanesi* adı verilen gnostik metinler bulunur ve bunların bir kısmı *Hermetica* külliyyatının parçasıdır. Dolayısıyla bitirmek bir yana *Nag Hammadi*, Hermes Trismegistus etrafında dönen tartışmayı ayakta tutar ve fantastik komplo literatürünün klasik unsurlarından biri haline gelir.

Masonlukla ilgili olarak bir diğer köken arayışı Tapınak Şövalyeleri ile ilgili olandır. 1737'de Şövalye Ramsey'nin meşhur

2 James Anderson ve Benjamin Franklin (2008), *The Constitutions of the Free-Masons*, Lincoln: University of Nebraska.

konuşması masonluğu Tapınak Şövalyeliği ile bağlantılandırır. Ramsey'e göre antik Mısır'da kaybolan masonluk geleneği 12. yüzyılda Haçlı Seferleri ve şövalyelik yardımıyla Avrupa'ya geri gelmiştir.³ Bu noktadan sonra Tapınak Şövalyeliği, masonluk tarihine ve masonluğun etrafında dönen gizli el sıkışma biçimlerinden inisiyasyon⁴ seremonilerine kadar envai çeşit ritüele malzeme sağlayan bir dayanak olmaya başlar. Masonluk, Tapınak Şövalyeliği ve Hermetik gelenek arasında kurulan bağ son derece keyfi olmasına ve tartışmalı temellere dayanmasına rağmen sadece masonlar tarafından desteklenmekle kalmaz, mason karşıtlarına da önemli bir cephane olur.⁵

1738 yılında Papa, Katoliklerin mason olmalarını yasaklayan "in eminenti apostolatus" fermanını ilan eder.⁶ 1791'de François Lefranc adlı rahip masonluğun sırlarını ve ritüellerini ifşa ettiği bir kitap yazar. 1792'de Cadet de Gassicourt, *Jacques Molay'in Mezarı (Tomb of Jacques Molay)* adlı kitabıyla Tapınak Şövalyeleri'ni masonlar üzerinden Fransız Devrimi'ni gerçekleştirmekle suçlar.⁷ Aslında 1314'te örgüt lağvedilir ve Tapınakçılar'ın lideri Jacques Molay Fransız Kralı IV. Philip tarafından yakılarak öldürülür. İddia odur ki, Molay'in intikamını Fransız Devrimi'nin tam da kendisidir. Gassicourt kitabında, tam 479 sene sonra 1793 yılında Fransa Kralı XVI. Louis'in giyotinle infazı esnasında kalabalıktan birinin kalkıp "Jacques Molay'in intikamı alındı" diye bağırdığını iddia eder.⁸ Tapınak Şövalyeleri süreç içinde "Baphomet" adlı şeytani Tanrı'ya tap-

3 Christopher Hodapp ve Alice von Kannon (2008), *Conspiracy Theories & Secret Societies For Dummies*, Hoboken, NJ: Wiley, s. 172.

4 İnisiyasyon (*initiation*) seremonileri gizli örgütlerin veya tarikatların organizasyona yeni üye kabul ederken gerçekleştirdikleri geçiş ritüellerine verilen addır. İnanc, cesaret, adanmışlık, dirayet ve güvenilirliği ölçme iddiası taşıyan bir ilk sınav niteliğindedir. Genellikle zaten "hazır" olanlar bu teste tâbi tutulur.

5 Juan C. Castillon (2007), *Dünyanın Efendileri: Bir Komplö Teorileri Tarihi*, çev. Sakıp Murat Yalçın, İstanbul: Koridor, s. 135-136.

6 Haluk Hepkon (2007), *Komplö Teorileri Tarihi*, İstanbul: Kaynak, s. 46.

7 Hodapp-von Kannon (2008), s. 28.

8 Michael Haag (2009), *The Templars: The History and the Myth: From Solomon's Temple to the Freemasons*, New York: Harper Collins, s. 265.

makla, İslâm ile yakınlaşmakla, eşcinsellikle ve satanizmle suçlanırlar.⁹ 19. yüzyıl itibarıyla masonluk etrafında dönen komplo rivayetleri hızla popülerlik kazanır ve büyük bir coğrafyaya yayılır. Bu noktada komplocu külliyyatın gelişimi açısından iki ismin oynadığı kritik rolün altını çizmeliyiz: Cizvit rahip Augustin Barruel (1741-1820) ile matematikçi ve bilim insanı John Robison (1739-1805).

Augustin Barruel, John Robison ve İlluminati

Augustin Barruel 1797 ve 1798 yılları arasında Fransız Devrimi ve masonluğu ilişkilendirdiği dört ciltlik *Jakobenliğin Tarihi Üzerine İncelemeler (Memoirs Illustrating the History of Jacobinism)* adlı kitabını yazar. Barruel ile birlikte denkleme yeni bir grup eklenir: İlluminati.

Aslında Aydınlanma fikrini çağrıştıran kelimeler ve türevleri Aydınlanma Dönemi'nde gizli cemiyetler tarafından rağbet görmüştür; Aydınlanma'yı çağrıştıran "İlluminati" kelimesini isminde geçiren birçok örgüt de vardır. Fakat bunların içinde en bilineninin hangisi olduğu açıktır: Kastedilen İlluminati adlı örgüt 1776 yılında Almanya'nın Bavyera bölgesindeki Ingolstadt Üniversitesi'nde hukuk profesörü olan Adam Weishaupt (1748-1830) tarafından kurulmuştur. Weishaupt, Aydınlanma ideallerine sıkı sıkıya bağlı, onlardan kolay kolay taviz veremeyecek bir şahsiyetti. Ludwig von Knigge (1752-1796) ile birlikte Aydınlanma fikirlerini, okuma topluluklarını ve mason localarını kullanarak toplumun geniş kesimine tanıtmayı ve böylelikle toplumu Aydınlanma idealleri doğrultusunda değiştirmeyi amaçlıyordu.¹⁰ Örgütün genel olarak akılcılık, erdemli ve ahlâklı olmak, dünyanın bilgi dağarcığını geliştirmek, cumhuriyete olan inanç, doğal hukuka bağlılık ve kitleleri bu doğrultuda eğitmek gibi Aydınlanmacı fikirlere ve değerlere yakın durduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz ki, devrimin Fransa coğrafyasının dışına ihraç edilme ihtimali muhafazakâr yönetimle-

9 Castillon (2007), s. 137, 141.

10 Goldwag (2009), s. 259-260.

ri korkutuyordu. Bavyera Illuminatisi'nin, en parlak döneminde aralarında Herder, Goethe ve Mozart gibi ünlü isimlerin bulunduğu, yaklaşık 3.000 üyesi mevcuttu.¹¹ Aslında Illuminati'nin ve özellikle Weishaupt'un son derece rasyonel bir duruşu vardı ve bir kısım mason localarının rağbet ettiği büyü, simya ve diğer doğaüstü gizemli öğretilerle araları hiç de iyi sayılmazdı. Nitekim Weishaupt'un tavizsiz Aydınlanmacı rasyonalitesi 1784'te von Knigge'nin gruptan ayrılmasına yol açtı. Yine aynı yıl içinde örgütün faaliyetleri Bavyera hükümeti tarafından yasaklandı.¹² Baskınları takiben 1786'da Weishaupt, Ingolstadt'ı terk etti; 1811'deki ölümüne kadar komplo teorisyenlerini heyecanlandırarak şeyler yaptığı da pek söylenemez. Bavyera Illuminatisi'nin serüveni böylece sona erdi. Ne var ki, örgüt komplo teorileri vasıtasıyla ölümsüz bir kimlik kazandı: Antik Yunan ve Mısır'dan Tapınakçılara ve masonlara bağlanarak önce 20. yüzyıla oradan da günümüze, finans sektörüne, popüler sanatçılara, satanizme ve hatta uzaylılara sirayet etti. Böylece dünyayı yönetmeye de devam ediyor!

Barruel'in yazdıkları masonluğu Tapınakçılarla ve Illuminati ile birleştirmesi bakımından önemlidir. Rahip Barruel, biraz değindiğimiz gibi, Illuminati'yi Fransız Devrimi'ni masonlar üzerinden planlayıp gerçekleştirmek, Katolikliği ortadan kaldırmaya çalışmak, cumhuriyeti kurmak ve kadınların eğitim hakkını savunarak ailevi değerleri çökertmekle suçlar. Barruel, devrimin getirdiği muazzam çalkantıya karşı bir tepkiyi, beraberinde gelen toplumsal, siyasi ve ahlâki değişime muhafazakâr bir reaksiyonu temsil etmektedir aslında. Zaten bırakın Illuminati'yi Fransız Devrimi ve masonluk arasındaki ilişki de son derece gevşektir: Bir kere Fransız Devrimi'ni gerçekleştiren tüm devrimcilerin mason olduğunu söylemek imkânsızdır. Tüm masonların devrimci olmadığı da kesindir. Devrim öncesinde mason localarında ruhban kesimden soylulara kadar, burjuvalardan bilimciler ve simyacılar kadar farklı katmanlardan ve çevrelerden insanlar vardı, dolayısıyla tam anlamıyla bir ma-

11 Goldwag (2009), s. 260.

12 Castillon (2007), s. 124.

son dayanışmasından söz etmek zordu.¹³ 1792 sonrasında genel olarak devrimcilerle bağların zayıfladığı söylenebilir. Terör Dönemi'nde giyotin kurbanı olan mason sayısı az değildi ve bu anlamda döneminin yaygın bir toplumsal gerçekliği olarak mason locaları devrimi yönetmekten çok takip ediyorlardı, tarihi şekillendirmekten çok tarih tarafından sürükleniyorlardı.¹⁴

1798 yılında John Robison, Illuminati, masonlar ve okuma topluluklarını aynı komplonun parçalarıymış gibi gösterdiği, kısaltılmış ismiyle *Bir Komplonun Kanıtları (Proofs of a Conspiracy)* adlı kitabı yazar. Kitap kısa zamanda uluslararası bir üne kavuşur. Robison'un kitabı bütün bu tartışmayı Anglosakson dünyaya taşır. Rahip Barruel'in dört cildinin arasında bir tarihte basıldığı için Robison eserinde Barruel'e referans vermektedir. Kendi kitabının son cildinde de bu sefer rahip Barruel, Robison'a referans verir. Aslında Robison, rahip Barruel'den bütünüyle farklı bir dünyada yaşamaktadır. Robison'un çıkışı, Anglosakson dünyanın, özellikle Britanya'nın Fransız Devrimi'ne ve devrimin getirdiği şiddet dalgasına duyduğu tepkiyi ve korkuyu barındırmaktadır. Düşmanları ve komplo avcılığı ortak yönleri olsa da Robison'un Cizvit rahip Barruel ile tam olarak aynı düzlemde değerlendirilmesi zordur. Bilimle uğraşan ve ancak hayatının son dönemlerinde komplo işlerine kafa yormaya başlamış Protestan bir eski mason her şeye rağmen Katolik rahip Barruel için pek de güvenilir bir karakter olmasa gerek. Robison özellikle kıta Avrupası localarındaki ahlâki çöküntüyü ve komplocu eğilimleri eleştirir ve Anglosakson dünyanın masonluğunu bu anlamda "naif" bulur. Robison, Illuminati üzerinden Fransız Devrimi'ni ve Fransız masonluğunu aynı komplonun unsurları olarak gösterir. Onun, ABD'de 19. yüzyıl boyunca zaman zaman etkili olacak olan mason karşıtlığı ve Illuminati korkusuna katkısı tartışılmazdır. Her bakımdan Barruel ve Robison'un eserleri komplo literatürünün bir anlamda temel metinleridir.

13 Castillon (2007), s. 144-148.

14 Castillon (2007), s. 150-153. Şükrü Hanioglu da benzer ilişkinin masonlar ve İttihatçılar arasında söz konusu olduğunu anlatır. Masonlar etken olmaktan çok edilgen gibidir. M. Şükrü Hanioglu (2015), "Siyasal Hareketler ve 'Komplo Kuramları'", *Sabah*, 11 Ocak.